

NUTQIY ETIKET JARAYONLARINING IJTIMOIIY ASOSLARI

Matkarimova A.

Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti, f.f.f.d.

ADU professori, f.f.d. Shahobidinova Sh.H.taqrizi asosida

Tayanch soʻzlar: soʻz, nutq, til va madaniyat, etiket, til vositalari, sotsiolingvistika.

Ключевые слова: слова, речь, язык и культура, этикет, языковые средство, социолингвистика.

Key words: word, speech, language and culture, etiquette, expressing means, sociolinguistics.

Резюме:

XX asrda tilshunoslikning rivojlanishi tilni oʻrganishda antropotsentrizm gʻoyasining ustuvor mavqeyini tan olishga va shu bilan bogʻliq holda inson faoliyatini uning tilida namoyon boʻladigan izlarini tadqiq qilishga olib keldi. Antropotsentrik lingvistik paradigma tilning faoliyat koʻrsatish hamda soʻzlovchining aniq maqsadlariga muvofiq til birliklaridan foydalanish qonuniyatlarini aniqlash tomon siljishi bilan tavsiflandi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola nutqiy etiketni shaxsning muloqot va uni amalga oshirish meʼyorlari haqidagi bilimlarini tartibga soluvchi, interaktivlarning kommunikativ xatti-harakatlarida amalga oshiriladigan va shaxslararo muloqotning samaradorligini belgilaydigan nutqiy akt sifatida oʻrganishga bagʻishlanadi.

Резюме:

Развитие языкознания в XX веке привело к признанию приоритетного положения идеи антропоцентризма в изучении языка и в связи с этим к изучению следов человеческой деятельности, проявившихся в его языке. Антропоцентрическая языковая парадигма характеризуется движением к определению закономерностей языковой деятельности и использованию языковых единиц в соответствии с конкретными целями говорящего. С этой точки зрения данная статья посвящена изучению речевая этикет как речевого акта, формирующего знания человека об общении и нормах его реализации, реализующегося в коммуникативном поведении взаимодействующих людей и определяющего эффективность межличностного общения.

Summary:

The development of linguistics in the 20th century led to the recognition of the priority position of the idea of anthropocentrism in the study of language and, in this regard, to the study of traces of human activity manifested in its language. The anthropocentric language paradigm is characterized by a movement towards defining the patterns of linguistic activity and the use of linguistic units in accordance with the specific goals of the speaker. From this point of view, this article is devoted to the study of speech etiquette as a speech act that forms a person's knowledge of communication and the norms of its implementation, realized in the communicative behavior of interacting people and determines the effectiveness of interpersonal communication.

Kirish. XXI asrning yangi davrida xalq ichki ruhining mustahkam posbonlari bo'lgan til va madaniyatga tayanishni maqsad qiladi. Shuningdek, tilshunoslik tadqiqotlari insonning emotsional-mental sferasi, undagi etik va estetik qarashlar, qadriyatlar tizimlarini til orqali idrok etish masalasini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Natijada, til makonidagi qadriyatlarni o'rganishga bo'lgan qiziqish, aksiologiya va tilshunoslik kesishmasida til va qadriyat o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish aksiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi tilshunoslikning yangi yo'nalishlariga oid ustuvor vazifalari sifatida yuzaga chiqmoqda.

Dunyo tilshunosligida til va madaniyat, til va ma'naviyat, til va muloqot munosabatlariga e'tibor kuchayganligi bois, ularni o'zida yaqqol aks ettiruvchi nutqiy etiket, uning birliklarini anglatuvchi lisoniy birliklar bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar madaniyat va ma'naviyatni o'zida saqlash hamda namoyon qilish imkoniyatini yuzaga chiqarmoqda.

Tilshunoslikka oid ensiklopedik lug'atda ham "nutqiy etiket" (речевой этикет) terminiga keng va tor ma'noda izoh berilgan [18]. Bundan anglashiladiki, nutqiy etiket turli ijtimoiy vaziyatlarda qo'llanib, turg'un birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular nutqiy etiket shakllari deb ataladi. Sharqda juda qadimdan so'z va so'zlashuv madaniyatiga alohida e'tibor qaratilgan. So'zning qudrati va uning kuchi doimo ziyoli, alloma va mutaffakirlar e'tiborida bo'lgan. Qadim Sharqda nutqiy etiket "nutq odobi" va "so'z odobi", deb yuritilgan [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi 25-30 yil ichida nutqiy etiket muammosi va uni o'rganishning turli jihatlariga bag'ishlangan ko'plab izlanishlar amalga oshirilgan. Nutqiy etiket jahon tilshunosligining ilmiy tadqiqot predmeti sifatida an'anaviy ravishda turli xil o'rganish obyektlari bilan, birinchi navbatda, nutq madaniyati yoki nutq odobi bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Jumladan, jahon tilshunoslaridan P.Braun va S.Levinson, E.Gofman, R.Lakof, P.A.Gazizov, T.V.Larina, N.I.Formanovskaya, V.M.Alpatov, S.Y.Glushkova, N.V.Grigoryeva, Ch.Zegiymaa, N.A.Karaban, Y.V.Karpova, V.V.Leontyev, J.P.M.Austin, K.Ehlich, J.Lichlarning olib borgan izlanishlari bunga dalildir.

O'zbek tilshunosligida ham bu muammo doirasida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, S.M.Muminov, Sh.M.Iskandarova, Y.Hojiyeva, Sh.B.Sodiqova, Z.A.Akbarova, Q.A.Rasulov, Q.Kaxarovlarning ishlari mazkur yo'nalishda alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunos N.Shammas [17] ta'biri bilan aytganda, lingvopragmatika doirasida o'rganiluvchi birliklar ijtimoiy aloqadorlikni qo'llab-

quvvatlash, ijtimoiy masofani anglash va insonlarning o‘zaro muloqotidagi madaniyat, mentalitet bilan bog‘liq nutqiy etiket mezonlarining barqarorligini saqlash maqsadida nutqda ifoda etiladi. Salomlashish, xayrlashish, mulozamat, minnatdorlik, tabriklash, uzrxohlik, tasalli berish, shikoyat qilish kabi nutqiy vaziyatlarda qo‘llaniluvchi iboralarni tabiiy (odatiy) nutqda ifodalanishi masalalari lingvopragmatikaning predmeti sanaladi.

Tahlil va natijalar. J.Lich nutqiy etiketda pragmatika tamoyillarining kengroq, ijtimoiy-psixologik talqinini taklif qiladi. U nutqiy etiketdagi lingvistik pragmatikani maksimalar to‘plami sifatida taqdim etilgan matnli ritorika va shaxslararo ritorika sohasi ekanligini ta’kidlaydi. Shu nuqtai nazardan u quyidagi etiket birliklarini taklif qiladi:

- Kechirim so‘rash nutqiy etiket birliklari;
- Salomlashuv nutqiy etiket birliklari;
- Xayrlashuv nutqiy etiket birliklari.

Ingliz tilida turmushga chiqmagan ayol uchun murojaat sifatida asosan Miss leksik birligi qo‘llaniladi. Ushbu murojaat ifodalovchi leksik birlik yosh qizlarga nisbatan, ularning oilaviy ahvoli ma’lum bo‘lmagan holda qo‘llaniladi. Ehtirom ko‘rsatkichli birliklar o‘zbek tiliga umumiy tarzda “xonim” deb tarjima qilinadi. Bunda yosh jihatdan xoslanganlik belgisi birmuncha sustlashadi. Masalan, “Maria stood in the archway to the kitchen, holding a silver candlestick and a rag. Miss Wolcott, are you all right?” (Kristin Hannah. The Four Winds).

Aynan ushbu romanda uzr so‘rash nutqiy etiket birliklari ham uchraydi. Muallif asarda “apologize”, “sorry”, “please” kabi nutqiy birliklaridan unumli foydalangan. Shuningdek, “I am sorry” uzr so‘rash ma’nosida qo‘llanilgan. Masalan, Mom, I can’t take it anymore. I’m sorry. I love you both (Kristin Hannah. The Four Winds).

Kechirim so‘rashni kuchaytirish uchun inglizlar juda ko‘p qo‘shimchalarni ishlatishadi, shuning uchun qo‘shimchalar bilan bir qatorda salbiy rangdagi sifatlarni awfully, dreadfully, terribly va so, such birliklari ham ishlatiladi, bu esa uzrni kuchaytirish uchun foydalanilganda ijobiy ma’no namoyon etadi.

O‘zbek tili adabiy nutq me’yorida salomlashish nutqiy etiketi sifatida “Assalomu alaykum” leksik birligi qabul qilingan.

Assalomu alaykum (ar. – sizga tinchlik, salomatlik tilayman) musulmonlar o‘zaro uchrashganda ishlatiladigan salomlashuv iborasidir. Salom qabul qiluvchi “Va alaykum assalom” (“Sizga ham tinchlik, salomatlik tilayman”) deb javob qaytaradi. Assalomu alaykum o‘zaro muomala-munosabatning boshi bo‘lib, o‘ziga xos iliqlik, samimiyat, ochiqko‘ngillik baxsh etadi. Shu tarzda salomlashish ijobiy ma’no ifodalovchi leksik birlikka aylanadi (inglizlar buni

positive face deb ataydilar). Masalan, “Assalomu alaykum, shervachcha, – dedi bir keksa tovush va bu tovushning egasidan ilgari “to‘q” etib hassa kirdi. Saidiy darhol chetlanib yo‘l berdi” (A.Qahhor “Sarob”, 66-bet). Ushbu misolda salbiy ma‘noni ifodalovchi salomlashishga duch kelamiz.

Xayrlashuv nutqiy etiket birliklari sifatida “Mayli bo‘pti, ko‘rishguncha”, “Mayli xayr”, “Yaxshi qoling”, “Endi menga ruxsat”, “Yana keling gaplashamiz” kabi sinonimik birliklarni uchratishimiz mumkin. Ba‘zan xayrlashish nutqiy birliklari o‘rnida bemaolol foydalansa bo‘ladigan leksik birliklar ham uchrab turadi. Masalan, “Yo‘lchiboyning bu javobidan keyin Saidiy uchun bu mavzuni davom ettirishning ma‘nisi qolmadi, soatiga qarab o‘rnidan turdi-da, “yaxshi qoling” deb tashqariga chiqib ketdi” (A.Qahhor “Sarob”, 165-bet).

Ushbu gapda adib xayrlashish o‘rnida, “yaxshi qoling” nutqiy birligini ishlatgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, turli tillardagi nutqiy etiket birliklari hamon tadqiqotlar uchun dolzarb mavzu bo‘lib, uni o‘rganish nafaqat lingvistik natijalar, balki madaniyat, mentalitet, din va boshqa qadriyatlarga bog‘liq faktlarni ham aniqlash va tili o‘rganilayotgan mamlakat xalqini ma‘lum darajada tushunish imkonini beradi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi nutqiy etiket birliklari turli yo‘nalishlarga ega: ingliz tilida adresatga yo‘naltirilgan (odobli bo‘lish, boshqalarga e‘tibor berishni anglatadi), u suhbatdoshga qaratilgan va katta kommunikativ funksiyani bajaradi, o‘zbek tilida u murakkab nutqiy etiketga (nutqiy faoliyatda belgilangan odob qoidalariga rioya qilish) hamda katta axloqiy yukni ko‘tarishga asoslangan.

Adabiyotlar:

1. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. – М.: Наука, 1973. – 111 с.
2. Austin J.P.M. The Dark Side of Politeness: A Pragmatic Analysis of Non-Cooperative Communication. Unpublished PhD Dissertation. – Canterbury: University of Canterbury, 1987.
3. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. – Cambridge: University Press, 2007. – 225 p.
4. Газизов Р.А. Коммуникативные стратегии вежливости в немецкой лингвокультуре (на материале электронных писем) / Р.А.Газизов // Известия Юго-Западного гос. ун-та. Серия: Лингвистика и педагогика, 2018. – Т 8. – № 3 (28). – С. 59–68.
5. Глушкова С.Ю. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках: дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2011. – 162 с.
6. Goffman E. On Face-Work: an Analysis of Ritual Elements in Social Interaction / E. Goffman // Communication in Face to Face Interaction. – Harmondsworth, 1972. – P. 5–45.
7. Григорьева Н.В. Стратегии вежливости в речевой коммуникации представителей британской, американской и австралийской лингвокультуры: на материале речевого акта просьбы: Дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2009. – 233 с.
8. Ehlich K. On the Historicity of Politeness // R.J. Watts, S. Ide, K. Ehlich (eds.) Politeness in Language. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1992. – P.71-107.

9. Карабань Н.А. Коммуникативно-прагматические аспекты реализации категории вежливости в официально-деловом стиле русского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. – 233 с.
10. Карпова Е.В. Стратегии вежливости в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2002. – С.17.
11. Lakoff R. The logic of politeness; or minding your p's and q's. Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society / R.Lakoff. – Chicago: Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292–305.
12. Ларина Т. В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах / Т.В.Ларина. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 316 с.
13. Леонтьев В.В. Лингвистическая (не) вежливость: к проблеме содержания категории // Экология языка и коммуникативная практика, 2016а, № 1. – С. 70-83.
14. Leech G. The Pragmatics of Politeness. New York: Oxford University Press, 2014.
15. Matkarimova A., Yuldasheva D. Muloqotda shaxsiy munosabat kategoriyasi/O'zMU xabarlari. – Toshkent, 2024 1/4/1. – В.303-306.
16. Matkarimova A.I. Xorijiy til o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi va innovatsion texnologiyalar/ Pedagog respublika ilmiy jurnali/7 tom 2 son / 2024 - yil / 15 – fevral. -b.165-170.
17. Shammass N. Cross-cultural Pragmatic Failure: Misunderstanding in Verbal Communication between Speakers of Arabic and English, Unpublished PhD Thesis, UK: University of Loughborough, 1995.
18. Формановская Н.И. Речевой этикет и вежливость [Электронный ресурс] / Н. И. Формановская // Портал о литературе. Обновляемая база публикаций по вопросам литературы. – Режим доступа: <http://literary.ru/literary/ru/readme.php?subaction=showfull&id=1205319091 &archive=12053242>.